

UDC: 821.161.2 В.С.Стус

НАВІЩО ПИСАТИ ПРО СТУСА, АБО ПРОДОВЖУЮЧИ ПОЧАТОК

Ігор Козлик

Доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри,
Кафедра світової літератури і порівняльного літературознавства,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (УКРАЇНА),
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
e-mail: igor.kozlyk@pnu.edu.ua

РЕФЕРАТ

Стаття містить міркування щодо мотивації нових звернень до літературознавчого осягнення ліричної спадщини Василя Стуса (1938–1985). **Мета.** Акцентувати увагу на необхідності неінерційного підходу до лірики В. Стуса як живого художнього феномена. **Дослідницька методика.** Систематизація та аналіз оцінок Стусової лірики у кореляції з самооцінкою поета щодо власної поетичної творчості. **Результати і наукова новизна.** Обґрунтовано ідею неінерційного підходу до лірики В. Стуса. **Практичне значення.** Стаття може бути використана у дослідженнях методологічних засад наукового студіювання літературно-художніх явищ та у процесі вивчення творчості В. Стуса у виші та школі.

Ключові слова: В. Стус, українська поезія ХХ ст., рецепція лірики Стуса, стусознавство.

WHY WRITE ABOUT STUS OR CONTINUING THE BEGINNING

Ihor Kozlyk

Professor Doctor Habilitatus of Philology, Head of Department,
Department of World Literature and Comparative Literary Criticism,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (UKRAINE),
76018, Ivano-Frankivsk, 57, Shevchenko str.,
e-mail: igor.kozlyk@pnu.edu.ua

ABSTRACT

The article contains thoughts on the motivation of new appeals to the literary understanding of Vasyl Stus's lyrical heritage (1938–1985). **Aim.** To focus on the need for a non-inertial approach to V. Stus's lyric poetry as a living artistic phenomenon. **Methods.** Systematization and analysis of assessments of Stus's lyric poetry in correlation with the poet's self-assessment of his own poetic works. **Results and research novelty.** The idea of a non-inertial approach to the lyrical poetry by V. Stus is substantiated. **Practical meaning.** The article can be used in the research of the methodological grounds of the scientific study of literary and artistic phenomena and in the process of studying V. Stus's works in universities and schools.

Key words: V. Stus, Ukrainian poetry of the 20th century, reception of Stus's lyric poetry, Stus studies.

Лірика Василя Стуса – не нова тема в українській гуманітаристиці. Пройшовши стадію первинної літературно-критичної адаптації, вона увійшла в поле зору науки про літературу, де була розглянута (проінтерпретована) насамперед в проекції на предметну площину академічної історії української літератури [див.: 1].

Саму можливість наукового літературознавчого освоєння творчості поета надали публікації Стусової спадщини у різних видавничих форматах – публікації творів в поетичних антологіях [див., наприклад: 5, с. 573–904], вихід у світ окремих поетичних збірок [див.: 31; 10; 17; 19], вибраних творів [26; 30; 23; 29;

15; 18; 27; 28; 25; 22; 24; 20; 21; 16] і зібрання творів [32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 11; 12; 13; 14]. Здійснена у процесі підготовки цих видань текстологічна та джерелознавча робота дозволила сформулювати об'єктний матеріал, який уможливив не лише поточну дослідницьку діяльність, а й дозволяє говорити про перспективи наукового стусознавства.

Різномірні оцінки спадщини поета, оприятені в упорядкованому Василем Овсієнком об'ємному та ґрунтовному виданні «Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів» [7], де представлений рецептивний зріз культурного феномена Стуса періоду 1960-х–2000-х рр., дає достатньо повну аксіологічну картину (матрицю).

Градація визначень, до яких у різний час вдавалися читачі Стуса різної соціальної, національної належності та освітньо-культурного рівня має такий вигляд:

– «високоосвічений і талановитий літератор з добре поставленим поетичним голосом» (Вербиченко, 69¹), «талановитий» (В. Боднар, 45), «зрілий» (А. Банникова, 28), «незвичайний» (І. Костиця, 211), «надзвичайно талановитий» (Д. Шумук, 648), «високоталановитий» (С. Солдатов, 498), «прекрасний» (Л. Бородін, 59), «чудовий» (рос. «дивний», Л. Бородін, 62; Р. Маркосян, 284), «першокласний», «першого ряду найкращих поетів» (Є. Сверстюк, 440, 413), «колосальний» (С. Чернілевський, 605), «справжній» (А. Болабольченко, 36; Р. Мороз (Левтерова), 302; І. Дзюба, 108; М. Хейфец, 591; Л. Бородін, 48, 59), «Поет з великої літери» (І. Дзюба, 116, І. Гель, 81), «поет від Бога» (Н. Світлична, 480; І. Дзюба, 120);

– «видатний» (С. Солдатов, 498), «визначний» (Є. Сверстюк, 469; М. Хейфец, 577; І. Дзюба, 108), «великий» (Є. Сверстюк, 439; М. Довгань, 137, Д. Шумук, 648; С. Тельнюк, 538; Р. Корогородський, 192), «найбільший сучасний поет» (З. Піскорська, 180), «геніальний» (Є. Сверстюк, 178, 466, 470; А. Бортяк, 66; А. Горська, 378; Р. Маркосян, 282, 286; В. Овсієнко, 347);

– «поет, що посів поважне місце в історії української літератури» (В. Чорновіл, 614), найбільший у 2-й половині ХХ ст. (З. Попадюк, 556), «великий поет-шістдесятник» (О. Сергієнко, 491), «найкращий український поет молоді генерації» (С. Солдатов, 497), «величезне явище в українській літературі» (М. Хейфец, 576), «великий поет України» (Курило, 243), один з найвидатніших / найбільших поетів України (І. Гель, 81; О. Яцюк, 649), «найбільший український поет двадцятого століття» (Св. Кириченко і Ю. Бадзьо, 383), «другий Шевченко» (М. Хейфец, 576; Д. Горбачов, 96), «поет, що підніс українську поезію на вищі світові щаблі» (В. Захарченко, 152);

– «поет європейської ваги» (Л. Танюк, 513), «великий європейський поет другої половини ХХ століття», чію творчість можна зіставити з творчістю Рільке та Мандельштама (С. Глузман, 89);

– «найбільший поет ХХ століття» (польський літератор у розмові з Є. Сверстюком 1995 р. у Краківському ПЕН-клубі, 180), «поет світового рівня» (І. Калинець, 176), «кандидат на Нобелівську премію» (Д. Горбачов, 95).

¹ У дужках після прізвища цифрами вказано сторінку у виданні: [7].

Наведені визначення, переконливості яким надає і особистісна розмаїтість їхніх носіїв², фактично утворюють один синонімічний ряд, в основі якого архісема «справжній / істинний поет» (тобто такий, яким можна або бути, або не бути, без можливості чогось серединного третього = dokonane художньо-естетичне явище).

Така тенденція оцінки Стусової поетичної спадщини суголосна тому, як сам Василь Стус у різні періоди свого життя і творчості сприймав власне заняття складанням віршованих текстів. Лейтмотивом цієї самоідентифікації можна вважати відоме поетове висловлювання: «Я людина, яка пише вірші» [див.: 8, с. 374]. Та якщо у спілкуванні зі своїм армійським товаришем В. Стус «не називав себе поетом, бо «не вважав поезію за засіб для існування, як заробіток» (у тому сенсі, що складання віршів не може бути єдиним професійним заняттям у житті людини) [див.: 8, с. 374], то через двадцять років, відбуваючи друге ув'язнення у таборі «Пермь-36» (ВС-389/36-1 в селі Кучино Чусовського р-ну Пермського краю, РФ), В. Стус розвинув свою давнішню (і водночас наскрізну) самооцінку. З одного боку, він щиро сміявся з привезеного з етапу жарту якогось в'язня, що вірші будемо писати, «вже коли геть нічого буде робити» [6, с. 346–347], і це відлунує думками двадцятирічної давності, висловленими під час служби в армії. Але з іншого боку, тепер, у 1-й половині 1980-х років, коли за плечима неабиякий життєвий і творчий шлях, В. Стус «у задумі» сказав Василеві Овсієнку: «Якщо нас коли-небудь і згадають, то як

² Вище наведено оцінки 35 осіб, 26 з яких мають певне професійне чи освітнє відношення до літератури, а 9 не мають філологічної чи близької до неї освіти.

Серед першої групи:

– *діячі літератури і мистецтва*: поет **Анатолій Бортняк** (1938–2009), російський письменник **Леонід Бородін** (1938–2011), художник **Алла Горська** (1929–1970), поет і кіносценарист **Станіслав Чернілевський** (нар. 1950), поет, перекладач, літературний редактор академічного «Українського ботанічного журналу» **Зінаїда Піскорська** (23.XI.1917, Київ – ?), режисер театру і кіно, президент «Клубу творчої молоді» **Лесь Танюк** (1938–2016), письменник, інженер, юрист **Анатолій Болаболченко** (1932–2016), письменники і журналісти **Василь Бондар** (нар. 1954), **Василь Захарченко** (1936–2018), письменник, літературний критик **Станіслав Тельнюк** (1935–1990), письменник, критик, публіцист, викладач літератури, історик **Михайло Хейфец** (1934–2019), поет, філософ, психолог, викладач психології, літературний критик **Євген Сверстюк** (1927–2014);

– *філологи*: літературознавець, літературний критик, публіцист **Іван Дзюба** (1931–2022), журналіст, публіцист, літературний критик **В'ячеслав Чорновіл** (1937–1999), літературознавець, правозахисник **Світлана Кириченко** (1935–2016), літературознавець, публіцист, учасник національно-демократичного руху в Україні **Юрій Бадзьо** (1936–2018), викладачі-словесники **Раїса Мороз** (Левтерова, нар. 1937), **Надія Світлична** (1936–2006), **Ірина Калинець** (Стасів, 1940–2012);

– *мистецтвознавці*: **Дмитро Горбачов** (нар. 1937), **Роман Корогодський** (1933–2005);

– *журналісти і публіцисти*: **Володимир Вербиченко** (1937–2015), **Іван Гель** (1937–2011), **Маргарита Довгань** (нар. 1930);

– *вірменський культуролог* **Размік Маркосян** (нар. 1949);

– *історик* **Оксана Яцюк** (нар. 1968).

У другу групу входять:

– *медичні працівники* (лікарі **Іван Костиця** 1932–2003), **Семен Глузман** (нар. 1946), фельдшер **Василь Курило** (1921–2004);

– *громадський діяч*, багаторічний в'язень, член КПЗУ **Данило Шумук** (1914–2004);

– *учений-хімік* **Іван Калиниченко** (нар. 1938);

– *інженер, викладач* політехнічного інституту **Сергій Солдатов** (1933–2003);

– *правознавець, держслужбовець* **Олесь (Олександр) Сергієнко** (1932–2016);

– *вихователька* робітничого гуртожитку в сел. Матросова Теньківського р-ну Магаданської обл. РФ, де 1977–1979 відбував заслання В. Стус;

– *продавець* книгарні **Алла Банникова** (у 2013 жила у Горлівці на Донеччині);

– *вантажник, столяр, дисидент, правозахисник* **Зорян Попадюк** (нар. 1953).

мучеників. Як таких, що в годину люту посміли залишитися самими собою. Ідесь там маленькими буквами напишуть, що той і той ще й вірші писав» [6, с. 347].

Якщо зважити на те, що, по-перше, «в годину люту» залишитися самим собою для В. Стуса означало писати вірші та займатися перекладами, а, по-друге, що *не* «в годину люту» (тобто в неекстремальних умовах нормальних / неаданських часів) поетична справа сприйматиметься абсолютно інакше, набувши зовсім іншої ваги, то стане зрозуміло, що жодної недооцінки поезії у наведених Стусових висловлюваннях немає.

А про те, що Василь Стус добре знав собі ціну як поету, свідчить його реакція на другий вирок суду у вересні 1980 року. «Після вироку, – згадує його дружина Валентина Попелюх, – Василь продекламував: „И вы не сможете всей вашей чёрной...“ Якось у нього це так прозвучало... Він звівся, а йому давай рота затуляти. Прямо фізично! Руки один йому скручує, а другий рота затуляє» [9, с. 400].

Озвучені підсудним В. Стусом у російськомовному оригіналі кінцеві два рядки фінальної інвективи відомого вірша 1837 року Михайла Лермонтова «Смерть поета»³ (де йдеться про Поета з великої літери) цілком доречно, як на мене, проінтерпретувати зокрема і як Стусову самооцінку.

У будь-якому разі істина, здається, виявилася на боці того безіменного російськомовного, «не дуже ляканого звинуваченнями в українському націоналізмі», «патлатого хлопчиська, ніби з андерсенівської казки», про якого у надрукованій 1995 року в грудневому номері журналу «Сучасність» розмові з хіміком Іваном Калиниченком згадав Євген Сверстюк. Восени 1987 року, коли «ім'я Василя Стуса ще в голос не вимовлялось», на засіданні Українського культурологічного клубу в присутності спеціально відібраних партійних функціонерів «загомоніли про духовну і політичну задуху». І тоді цей хлопець вигукнув: «Слава геніальному поету Василю Стусу!» [2, с. 178].

³ Ось відомі кожному радянському школяреві 16-ть фінальні рядки поезії М. Лермонтова «Смерть Поета»:

У російськомовному оригіналі Михайла Лермонтова	У перекладі українською Івана Цитовича
<p>А вы, надменные потомки Известной подлостью прославленных отцов, Пятою рабскою поправшие обломки Игрою счастья обиженных родов! Вы, жадною толпой стоящие у трона, Свободы, Гения и Славы палачи! Таитесь вы под сению закона, Пред вами суд и правда – всё молчи!.. Но есть и божий суд, наперсники разврата! Есть грозный суд: он ждёт; Он не доступен звону злата, И мысли и дела он знает наперёд. Тогда напрасно вы прибегнете к злословью – Оно вам не поможет вновь, <i>И вы не сможете всей вашей чёрной кровью Поэта праведную кровь!</i></p> <p>(Лермонтов М. Ю. Полн. собр. стихотворений: в 2 т. Т. 2: Стихотворения и поэмы / сост. подгот. текста и примеч. Э. Э. Найдича. Ленинград: Сов. писатель, 1989. С. 8–9. Курсив мій. – І. К.)</p>	<p>А ви, лихі нащадки знаті – Гучною підлістю уславлених батьків, П'ятою рабською що топчете, пихаті, Уламки долею покривджених родів! Ви, жадним натовпом посталі коло трона. Ви, Слави, Генія і Вільності кати! Сховались ви під захистом закона, Суд перед вами й правда – все тремти! Та єсть, єсть божий суд, розпусників підлото! Єсть грізний судія: він жде! Його не купите на злото, Він знає все вперед – і всюди вас найде! Даремно вам тоді злословити й дурити. Ні, це вам не допоможе знов. <i>І кров'ю чорною своєю вам не змити Поета праведною кров'ю!</i></p> <p>(Лермонтов М. Ю. Лірика: пер. з рос. Київ: Дніпро, 1966. С. 65. Курсив мій. – І. К.)</p>

Гадаю, що на тлі достатньо великого текстового поля стусознавства про лірику поета можна сказати, перефразувавши відоме висловлювання Івана Тургенєва про Федора Тютчева⁴: про Стуса *не* сперечаються – хто його не відчуває, той цим доводить, що він не відчуває поезії. А раз так, то цілком прозорою стає прийнятна інтенція, яку варто покласти у мотиваційне підґрунтя нових звернень до літературної спадщини поета, який, з огляду на усе, що пов'язане з ним і з його творчістю, вимагає не риторичних і вправ і ритуальних жестів, а насамперед винятково розуміння *по суті* (= бути почутим), як цього вимагає і будь-який інший митець, для якого творчість стала долею.

Інакше кажучи, писати про Стуса необхідно для того, щоб спитати його про те, про що його не питали вчора і не питають завтра, а можна спитати лише в актуальній ситуації тут-і-тепер. І саме таке запитування, у разі його правильної постановки, налагодить нам живі зв'язки з минулим і дозволить побудувати мости в майбутнє. Це та обов'язкова передумова, за якої нові дослідницькі практики можна буде вважати – і суто фахово, і чисто по-людськи – дійсно виправданими. А у цьому процесі формування базового майданчика пізнання для носіїв дієво-історичної свідомості, якими є не лише звичайні читачі, а й метачитачі, завжди все тільки починається, бо кожне покоління реципієнтів мусить власноруч будувати власний – у певному сенсі неповторний – простір (горизонт) розуміння, адже не тільки об'єкт гуманітарного дослідження (літературно-художнє явище), а й саме пізнання мистецтва існують у кожного разу новому й іншому перманентному поставанні. А тому й виходить, що звернутися до Поета можна тільки *продовжуючи початок...*

ЛІТЕРАТУРА

1. Постать Василя Стуса над плином часу : 70-річчю від дня народження присвячується (1938–1985) : бібліографічний покажчик / укл. Г. Авраменко, О. Зелена, М. Спиця. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 240 с. (Наші видатні земляки).
2. Калиниченко І., Сверстюк Є. Василь Стус у відділеннях і наближеннях. *Василь Стус : Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів* / упор. В. Овсієнко. Київ : ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2013. С. 177–182.
3. Лермонтов М. Ю. Лірика : пер. з рос. Київ : Дніпро, 1966. 204 с.
4. Лермонтов М. Ю. Полн. собр. стихотворений : в 2 т. Т. 2 : Стихотворения и поэмы / сост. подгот. текста и примеч. Э. Э. Найдича. Ленинград : Сов. писатель, 1989. 688 с.
5. Антологія української поезії ХХ століття : від Тичини до Жадана / укл. І. Малкович. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2017. 2017 с.
6. Овсієнко В. Світло людей. *Василь Стус : Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів* / упор. В. Овсієнко. Київ : ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2013. С. 308–365.
7. Василь Стус : Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / упор. В. Овсієнко. Київ : ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2013. 684 с.
8. Пічкур В. Повернення Василя. *Василь Стус : Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів* / упор. В. Овсієнко. Київ : ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2013. С. 373–376.
9. Попелюх В. З інтерв'ю 21 грудня 1990 року. *Василь Стус : Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів* / упор. В. Овсієнко. Київ : ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2013. С. 394-404.
10. Стус В. Свіча в свічаді : поезії / упоряд. М. Царинник і В. Бургардт, передм. М. Царинника. Б.м. : Сучасність, 1977. 126 с.

⁴ Див. лист І. С. Тургенєва до А. А. Фета від 27 грудня 1858 р. (8 січня 1859 р.): [41, с. 356].

11. Стус В. Збір. творів: у 12 т. / голова редкол. Д. Стус ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка. Т. 1 : Ранні вірші (сер. 1950-х – початок 1960-х рр.). ДЕЛО N13/БЕ 1339. Круговерть. Вірші 1960-х років. Київ : Київська Русь, 2007. 559 с. (Б-ка журналу «Київська Русь»).
12. Стус В. Збір. творів : у 12 т. / голова редкол. Д. Стус ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Т. 3 : Час творчості. Б.м. : б.в., 2008. 752 с.
13. Стус В. Збір. творів : у 12 т. / голова редкол. Д. Стус; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Т. 4 : Вірші 1960-х років (поза збірками) ; Вірші початку 1970-х (поза збірками). Б.м. : б.в., 2008. 480 с.
14. Стус В. Збір. творів : у 12 т. / голова редкол. Д. Стус ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Т. 5 : Палімпсести (Найповніший незавершений корпус). Київ : Факт, 2009. 765 с.
15. Стус В. Вечір. Зламана віть : вибране / упоряд. О. Дворко, Д. Стус. Київ : Дух і літера : Задруга, 1999. 382 с. (Бібліотека ХХІ століття).
16. Стус В. Мені здалося – я живу завжди. Вибрані твори: збірка / уклад. Д. В. Стус. Харків : КСД, 2022. 398 с.
17. Стус В. Палімпсести. Вірші 1971–1979 років / упоряд. Н. Світлична, вступ. ст. Ю. Шевельова Б. м. : Сучасність, 1986. 480 с.
18. Стус В. Палімпсести: вибране / упоряд. Д. Стус. Київ : Факт, 2003. 432 с. (2. вид. Київ: Факт, 2006. 432 с.).
19. Стус В. Веселий цвинтар : поезії. Варшава, 1990. 109 с.
20. Стус В. Вибране / уклад., авт. передм. Д. Стус. Харків : Час читати, 2016. 539 с.
21. Стус В. Вибране / упоряд. та передм. Д. В. Стуса. Харків : Фоліо, 2016. 544 с.
22. Стус В. Вибрані твори / упоряд. Д. Стус, передм. Р. Семківа, Д. Стуса]. Київ : Смолоскип, 2012. 869 с. (Серія «Шістдесятники»). (Вид. 2-ге. Київ : Смолоскип, 2014. 869 с.).
23. Стус В. Вибране: поезії / упоряд., передм. А. І. Лазоренка. Донецьк : Донбас, 1998. 203 с.
24. Стус В. Небо. Кручі. Провалля. Вода : вірші, переклади, статті, листи / упоряд. Д. Стуса ; худож. оформ. М. Мороз. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. 408 с.
25. Стус В. Таборовий зошит : вибрані твори / упоряд. Д. Стус. Київ : Факт, 2008. 452 с.
26. Стус В. Дорога болю : поезії / упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. Київ : Рад. письменник, 1990. 222 с.
27. Стус В. Час творчості / Dichtenszeit / упоряд. та післямова Д. Стус. Київ : Дніпро, 2005. 704 с. (Серія «Бібліотека Шевченківського комітету»).
28. Стус В. Отак ти і згоряй = Вот так ты и сгорай: вірші / В. Грабовський (ред. та упоряд.), Л. Сирота, А. Ткаченко (пер. рос.), О. Заливаха (графіч. опрац.). Київ : Просвіта, 2005. 288 с.
29. Стус В. Під тягарем хреста: поезії / упоряд. О. Орач, ред. В. Дудок, вступ. сл. І. Дзюби. Львів : Каменярь, 1999. 162 с.
30. Стус В. С. Вікна в позапростір : вірші, статті, листи, щоденник, записи / упоряд. Ю. В. Покальчука і Д. В. Стуса, передм. Ю. В. Покальчука, післямова М. Г. Жулинського. Київ : Веселка, 1992. 262 с.
31. Стус В. Зимові дерева : перша збірка поезій / вступ. ст. Аріядни Шум. Брюссель : Видавництво «Література і мистецтво», 1970. 206 с.
32. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 1. Кн. 1 : Зимові дерева. Веселий цвинтар. Круговерть / підгот. текстів, упоряд. та прим. М. Гончарука, В. Макарчук, Д. Стуса, передм. М. Коцюбинської, ред. М. Гончарук. Львів : Просвіта, 1994. 432 с.;
33. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 1. Кн. 2 : Поетичні твори, що не ввійшли до збірок (1958–1971) / підгот. текстів, упоряд. та прим. М. Гнатюк, М. Коцюбинської, Д. Стуса, заг. ред. М. Коцюбинської. Львів : Просвіта, 1994. 303 с.
34. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 2 : Час творчості. Dichtenszeit / упоряд. Г. Бурлака, О. Дворко, Д. Стус, підгот. текстів та прим. Г. Бурлаки, О. Дворко, передм. Д. Стус. Львів : Просвіта, 1995. 431 с.
35. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 3 Кн. 1 : Палімпсести / упоряд., підгот. тексту та прим. В. Стуса. Львів : Просвіта, 1999. 487 с.

36. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 3. Кн. 2 : Палімпсести / упоряд., підгот. текстів та прим. Д. Стуса, О. Дворко. Львів : Просвіта, 1999. 496 с.
37. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 4: Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита / підгот. текстів та прим. М. Гончарука, С. Гальченка. Львів : Просвіта, 1994. 544 с.
38. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 5 (додатковий) : Переклади / упоряд. і прим. М. Гончарука, підгот. текстів О. Дворко. Львів : Просвіта, 1998. 392 с.
39. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 6 (додатковий). Кн. 1 : Листи до рідних / упоряд. О. Дворко, М. Коцюбинська, підгот. текстів О. Дворко, прим. М. Коцюбинської. Львів : Просвіта, 1997. 496 с.
40. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 6 (додатковий). Кн. 2 : Листи до друзів та знайомих / упоряд. О. Дворко, М. Коцюбинська, прим. М. Коцюбинської. Львів : Просвіта, 1997. 263 с.
41. Тургенев И. С. Полн. собр. соч. и писем: в 30 т. Письма: в 18 т. / АН СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом). Изд. 2-е, испр. и доп. Т. III : Письма, 1855–1858 / тексты подгот. и примеч. сост. М. П. Алексеев и др. Москва : Наука, 1987. Письмо № 742. С. 355–356. URL: <https://russian-literature.org/tom/430091> (дата звернення: 11.05.2023).

REFERENCES

1. Avramenko, H., Zelena, O. and Spytzia, M. (Comps.) (2008), *The figure of Vasyl Stus over time: dedicated to the 70th anniversary of his birth (1938–1985): bibliographic index [Postat Vasyliia Stusa nad plynom chasu: 70-richchiu vid dnia narodzhennia prysviachuietsia (1938–1985): bibliografichni pokazhchyk]*, DP “Derzhavna kartografichna fabryka”, Vinnytsia, 240 p. (in Ukrainian).
2. Kalynychenko, I. and Sverstiuk, Ye. (2013), “Vasyl Stus in separations and approximations”, *Vasyl Stus: Poet and Citizen. A book of memories and reflections* [“Vasyl Stus u viddilenniakh i nablyzhenniakh”, *Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyha spohadiv ta rozдумiv*], TOV “Vydavnytstvo ‘Klio’”, Kyiv, pp. 177-182. (in Ukrainian).
3. Lermontov, M. Yu. (1966), *Lyrics*, trans. from Russian [*Liryka*, per. z ros.], Dnipro, Kyiv, 204 p. (in Ukrainian).
4. Lermontov, M. Yu. (1989), *Complete collection of poems in 2 vols. Vol. 2 [Poln. sobr. stykhotvorenyi v 2 t. T. 2]*, Sov. pysatel', Leningrad, 688 p. (in Russian).
5. Malkovych, I. (Comp.). (2017), *Anthology of Ukrainian poetry of the 20th century: from Tychyna to Zhadan [Antolohiia ukrainskoi poezii KhKh stolittia: vid Tychyny do Zhadana]*, A-BA-BA-NA-LA-MA-NA, Kyiv, 2017 p. (in Ukrainian).
6. Ovsienko, V. (2013), “The light of people”, *Vasyl Stus: Poet and Citizen. A book of memories and reflections* [“Svitlo liudei”, *Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyha spohadiv ta rozдумiv*], TOV “Vydavnytstvo ‘Klio’”, Kyiv, pp. 308-365 (in Ukrainian).
7. Ovsienko, V. (Comp.). (2013), *Vasyl Stus: Poet and Citizen. A book of memories and reflections [Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyha spohadiv ta rozдумiv]*, TOV “Vydavnytstvo ‘Klio’”, Kyiv, 684 p. (in Ukrainian).
8. Pichkur, V. (2013), “Vasyl's return”, *Vasyl Stus: Poet and Citizen. A book of memories and reflections* [“Povernennia Vasyliia”, *Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyha spohadiv ta rozдумiv*], TOV “Vydavnytstvo ‘Klio’”, Kyiv, pp. 373-376 (in Ukrainian).
9. Popeliukh, V. (2013), “From an interview on December 21, 1990”, *Vasyl Stus: Poet and Citizen. A book of memories and reflections* [“Z interv'iu 21 hrudnia 1990 roku”, *Vasyl Stus: Poet i Hromadianyn. Knyha spohadiv ta rozдумiv*], TOV “Vydavnytstvo ‘Klio’”, Kyiv, pp. 394-404. (in Ukrainian).
10. Stus, V. (1977), *A candle in a candle: poems [Svicha v svichadi: poezii]*, Suchasnist, 126 p. (in Ukrainian).
11. Stus, V. (2007), *Collected works in 12 vols. Vol. 1 [Zibr. tvoriv u 12 t. T. 1]*, Kyivska Rus, Kyiv, 559 p. (in Ukrainian).
12. Stus, V. (2008), *Collected works in 12 vols. Vol. 3 [Zibr. tvoriv u 12 t. T. 3]*, 752 p. (in Ukrainian).
13. Stus, V. (2008), *Collected works in 12 vols. Vol. 4 [Zibr. tvoriv u 12 t. T. 4]*, 480 p. (in Ukrainian).

Ukrainian).

14. Stus, V. (2009), *Collected works in 12 vols. Vol. 5 [Zibr. tvoriv u 12 t. T. 5]*, Fakt, Kyiv, 765 p. (in Ukrainian).
15. Stus, V. (1999), *Evening. Broken branch: selected [Vechir. Zlamana vit: vybrane]*, Dukh i litera, Zadruga, Kyiv, 382 p. (in Ukrainian).
16. Stus, V. (2022), *It seemed to me that I live forever. Selected works: collection [Meni zdalosia – ya zhyvu zavzhdy. Vybrani tvory: zbirka]*, KSD, Kharkiv, 398 p. (in Ukrainian).
17. Stus, V. (1986), *Palimpsests. Poems of 1971-1979 [Palimpsesty. Virshi 1971-1979 rokiv]*, Suchasnist, 480 p. (in Ukrainian).
18. Stus, V. (2003), *Palimpsest: Selected [Palimpsest: vybrane]*, Fakt, Kyiv, 432 p. (2nd ed., Fakt, Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
19. Stus, V. (1990), *Merry cemetery: poems [Veselyi tsvyntar: poezii]*, Warszawa, 109 p. (in Ukrainian).
20. Stus, V. (2016), *Selected [Vybrane]*, Chas chytaty, Kharkiv, 539 p. (in Ukrainian).
21. Stus, V. (2016), *Selected [Vybrane]*, Folio, Kharkiv, 544 p. (in Ukrainian).
22. Stus, V. (2012), *Selected create [Vybrani tvory]*, Smoloskyp, Kyiv, 869 p. (2nd ed., Smoloskyp, Kyiv, 2014). (in Ukrainian).
23. Stus, V. (1998), *Selected: poems [Vybrane: poezii]*, Donbas, Donetsk, 203 p. (in Ukrainian).
24. Stus, V. (2015), *Sky. Cool. Fail. Water: virshi, pereklady, statti, leaves [Nebo. Kruchi. Provallia. Voda: virshi, pereklady, statti, lysty]*, Vyd-vo Staroho Leva, Lviv, 408 p. (in Ukrainian).
25. Stus, V. (2008), *Taborovy zoshit: choose to create [Taborovyi zoshyt: vybrani tvory]*, Fakt, Kyiv, 452 p. (in Ukrainian).
26. Stus, V. (1990), *The road of pain: poems [Doroha bolii: poezii]*, Rad. pysmennyk, Kyiv, 222 p. (in Ukrainian).
27. Stus, V. (2005), *Time for creativity / Dichtenszeit [Chas tvorchoosti / Dichtenszeit]*, Dnipro, Kyiv, 704 p. (in Ukrainian).
28. Stus, V. (2005), *That's how you burn = Bom так ты и сгорай: poetry [Otak ty i zghoriai = Vot tak ty i sgorai: virshi]*, Prosvita, Kyiv, 288 p. (in Ukrainian, in Russian).
29. Stus, V. (1999), *Under the burden of the cross: poems [Pid tiaharem khresta: poezii]*, Kameniar, Lviv, 162 p. (in Ukrainian).
30. Stus, V. (1992), *Windows to outer space: poems, articles, letters, diary, records [Vikna v pozaprostir: virshi, statti, lysty, shchodennyk, zapysy]*, Veselka, Kyiv, 262 p. (in Ukrainian).
31. Stus, V. (1970), *Winter trees: the first collection of poems [Zymovi dereva: persha zbirka poezii]*, Vydavnytstvo "Literatura i mystetstvo", Bruxelles, 206 p. (in Ukrainian).
32. Stus, V. (1994), *Works in 4 vols. 6 books. T. 1. Book 1 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 1. Kn. 1]*, Prosvita, Lviv, 432 p. (in Ukrainian).
33. Stus, V. (1994), *Works in 4 vols. 6 books. T. 1. Book 2 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 1. Kn. 2]*, Prosvita, Lviv, 303 p. (in Ukrainian).
34. Stus, V. (1995), *Works in 4 vols. 6 books. T. 2 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 2]*, Prosvita, Lviv, 431 p. (in Ukrainian).
35. Stus, V. (1999), *Works in 4 vols. 6 books. T. 3. Book 1 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 3. Kn. 2]*, Prosvita, Lviv, 487 p. (in Ukrainian).
36. Stus, V. (1999), *Works in 4 vols. 6 books. T. 3. Book 2 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 3. Kn. 2]*, Prosvita, Lviv, 496 p. (in Ukrainian).
37. Stus, V. (1994), *Works in 4 vols. 6 books. T. 4 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 4]*, Prosvita, Lviv, 544 p. (in Ukrainian).
38. Stus, V. (1998), *Works in 4 vols. 6 books. T. 5 (additional) [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 5 (dodatkovyi)]*, Prosvita, Lviv, 392 p. (in Ukrainian).
39. Stus, V. (1997), *Works in 4 vols. 6 books. T. 6 (additional). Book 1 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 6 (dodatkovyi). Kn. 1]*, Prosvita, Lviv, 496 p. (in Ukrainian).
40. Stus, V. (1997), *Works in 4 vols. 6 books. T. 6 (additional). Book 2 [Tvory u 4 t. 6 kn. T. 6 (dodatkovyi). Kn. 2]*, Prosvita, Lviv, 263 p. (in Ukrainian).
41. Turgenev, I.S. (1987), Letter No. 742 to A.A. Fet (27 December 1858), *Complete collection composed and written in 30 vols. Letters in 18 vols. 2nd ed. Vol. 3 [Poln. sobr. soch. i pisem v 30 t.*

Рысма в 18 т., изд. 2-е. Т. 3], Nauka, Moscow, pp. 355-356, available at: <https://russian-literature.org/tom/430091> (in Russian).

